

A Comparative study in War Prisoners in Islamic and International law

(Article Type: Original Research)

Kheirollah Parvin¹, Mohammad Zereshgi^{*2}

Abstract

The legislature law of war prisoners in different periods of history and among religions and legal systems behaves as the most important problems, and always has been more prominent. It has been the focal problem of different nations' concerns, governments and philanthropic lawyers. The Humanitarian Law regulations is deeply rooted in History, because "war" has been the focus and central problem of all the modern and primitive Human societies and they all obeyed and maintain of some distinct regulations, in which along the centuries the governments have subordinated or violated them. Of course, there must be a clear distinction between the governmental attitudes in theory and pragmatically. We should discriminate respect for the rights of prisoners of war. However, the systematization of philanthropic international Human rights (in form of series of Humanitarian principles and regulations in war times was of special concerns of many different governments, and by lawful and legislative points of view has obtained the practical and legislative aspects) does not have a long and extended history behind itself. But in this arena, the Islamic legislature system more and precedent to any other lawful systems ascertained on the observation of Humanitarian regulations in wars and conflicting occasions.

Keywords: Prisoner of war, war, Humanitarian Law, Third Geneva Convention, Islam.

1. Professor, Department of Public Law, Faculty of Law and Political Science, University of Tehran, Tehran, Iran.

2. Assistant Professor of Law, Campus Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran;
Corresponding Author: Zereshki99@pardisiau.ac.ir

واکاوی تطبیقی حقوق اسیران جنگی در اسلام و حقوق بین‌الملل

(نوع مقاله: علمی پژوهشی)

خیرالله پروین^۱، محمد زرشکی^{۲*}

چکیده

مسئله حقوق اسیران جنگی در ادوار مختلف تاریخی و در میان ادیان و نظام‌های حقوقی از مهمترین موضوعاتی است که همواره در روابط بین‌المللی در گذشته و حال مطرح بوده و از جهات مختلفی مورد دغدغه ملت‌ها، دولت‌ها و حقوقدانان بشر دوست بوده است. مقررات حقوق بشردوستانه ریشه در تاریخ دارد، زیرا از ابتدای حیات جوامع بشری تاکنون همواره جنگ بین انسان‌ها وجود داشته و این جنگ‌ها، همیشه تابع نظامی بوده‌اند، که دولت‌ها طی قرن‌ها، آنها را رعایت یا نقض کرده‌اند. البته بین رویکرد دولت‌ها در نظر و عمل در خصوص رعایت حقوق اسیران جنگی می‌بایست قائل به تفکیک شد. اگرچه نظام مندی حقوق بشردوستانه بین‌المللی (به صورت سلسله اصول و مقررات انسانی که در ایام جنگ مورد توجه دولت‌ها بوده و از لحاظ حقوقی، جنبه قانونی و عملی پیدا کرده است) سابقه چندان طولانی ندارد. اما در این عرصه نظام حقوقی اسلام بیش و پیش از سایر نظامات حقوقی به لزوم رعایت مقررات انسان دوستانه در جنگ‌ها تاکید کرده است. روش اجرای تحقیق حاضر توصیفی-تحلیلی است.

واژگان کلیدی: اسیر جنگی، جنگ، حقوق بشردوستانه، کنوانسیون سوم

ژنو، اسلام.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

۱. استاد گروه حقوق عمومی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

۲. استادیار گروه حقوق، واحد پردیس، دانشگاه آزاد اسلامی، پردیس، ایران؛ نویسنده مسئول

درآمد

مطالعه سیر تاریخ بشری بیانگر این واقعیت تلخ و گزنده است که قدمت جنگ، نزاع، درگیری و خشونت به قدمت حیات انسانی و زیست اجتماعی است. از آغاز خلقت و داستان هابیل و قابیل تا زمان حاضر، مقابله با ستیزه گری، خشونت طلبی و تمایل به جنگ و درگیری، همواره دغدغه اصلی کسانی بوده که در پی حل اختلافها و ایجاد و گسترش صلح، دوستی و آشتی میان انسانها و جوامع مدنی بوده‌اند، زیرا جنگ و درگیری‌های متعدد و مستمر که در طول تاریخ بشری جریان داشته، چنان خشونت بار بوده و آثار وحشتناکی از خود به جای گذارده که به حق از آن به «بلایی»^۱ تعبیر شده که باید جهان و جهانیان را تا حد ممکن از مصائب آن (از جمله قتل، کشتار بی رحمانه، تجاوز، غارت و بردگی و ...) در امان نگه داشت. در گذشته جنگ به عنوان حق کشورها استقرار یافته و نقشی تعیین کننده در سیاست دولتها داشته است. دولتها بدون واهمه از عواقب جنگها جهت دستیابی به اهداف خود و تحمیل شاخصهای ملی بدان دست می‌یازیدند. طبعاً تا زمانی که جنگ فی‌نفسه مشروع تلقی می‌شد و توسل بدان جزو عناصر اساسی حاکمیت دولتها به شمار می‌رفت رعایت حقوق انسانی در جنگ و همچنین حقوق اسیران جنگی کمتر مورد توجه قرار می‌گرفت و این امر که ضرورت قانون نمی‌شناسد^۲ اصلی طبیعی در روابط دولتها با یکدیگر و با اتباع به شمار می‌رفت (حجازی، ۱۳۹۴: ۲۳). تداوم این جریان، بویژه در جنگهای جهانی که منجر به نابودی هزاران اسیر جنگی شد دولتها، نهادهای بین‌المللی، سازمانهای بشر دوستانه و علمای حقوق را بر آن داشت تا تمام تلاش خود را مبذول دارند تا شاید با تحت قاعده درآوردن جنگ، از شدت آلام وارده بر قربانیان آن بکاهند. این تلاشها ابتدا موجب پیدایش یک دسته قواعد عرفی و سپس تدوین قواعدی در حمایت از قربانیان جنگ شد که مهمترین آنها کنوانسیونهای چهارگانه ۱۹۴۹ ژنو و دو پروتکل الحاقی ۱۹۷۷ به کنوانسیونهای چهارگانه ژنو است. در این میان کنوانسیون سوم ژنو و بعضی مواد پروتکل‌های الحاقی آن به موضوع از حقوق اسیران جنگی می‌پردازند. بدین ترتیب قواعد حمایت از اسیران جنگی در حقوق بین‌الملل بشردوستانه توسعه یافت. (داعی، ۱۳۸۷: ۲)

۱. مقدمه منشور سازمان ملل متحد.

2. Necessity Knows no Law.

بسیاری از محدودیت‌ها و مبانی حقوق جنگ یا حقوق بشردوستانه در عصر حاضر، که تنها در دو سده پیش مورد توجه جامعه غرب و سازمان‌های جهانی قرار گرفته است، در قوانین فقهی اسلام و از جمله در متون شیعی وجود دارد. فقهای شیعه در این زمینه مباحثی را (البته نه به صورت مستقل بلکه به طور پراکنده) در ابواب فقهی جهاد گنجانیده‌اند. توجه به سیر تاریخی شکل‌گیری مباحث مربوط به حقوق جنگ در اسلام نشان می‌دهد که مسلمانان نسبت به جامعه غربی در زمینه مباحث مربوط به قوانین و مقررات جنگ و صلح پیشگام بوده‌اند و سابقه بسیار طولانی دارند. (قائدان و دیگران، ۱۳۹۳: ۱) لذا نکته اساسی که در مقایسه وضعیت حقوقی اسیران جنگی در حقوق بشردوستانه اسلامی و حقوق بین‌الملل بشردوستانه باید مدنظر قرار گیرد، آن است که بررسی واقعی مفهوم اسلامی حقوق بشردوستانه، باید در چارچوب تاریخی آن توجه و ارزیابی شود. در اصل برای هر گونه مقایسه میان این دو نظام، باید عامل مکان و زمان در نظر گرفته شود. اسلام در قرن هفتم میلادی پا به عرصه وجود نهاد، در حالی که مفهوم حقوق بشردوستانه بین‌المللی تا نیمه دوم قرن بیستم هم هنوز متبلور نشده بود. از این رو، سیزده قرن فاصله میان تولد این دو مفهوم وجود دارد و اگر این فاصله زمانی را با وضعیت جهان و جامعه آن روز مقایسه کنیم، قطعاً به این نتیجه می‌رسیم که حقوق اسلام بسی مترقیانه‌تر از حقوق بین‌الملل امروز گام برداشته است. (موسوی، زوار جلالی، ۱۳۹۵: ۲۸)

چگونگی تعامل و رفتار با اسیران جنگی را می‌توان بازتابی از نوع نگرش نظام‌ها و مکاتب نسبت به انسان و بشر دانست؛ از همین رو، اسلام به عنوان دینی انسانی و بشری نسبت به این مباحث سکوت نکرده، بلکه با دادن تعالیم و ارائه شیوه‌های منصفانه از رفتار با اسیران، افقی روشن فراروی انسان‌ها به خصوص بشر امروز قرار داده و به عبارت دیگر، اسلام راهبردها و رهیافت‌های منصفانه‌ای برای زمان آغاز جنگ، چگونگی جنگ و مسائل مربوط به صلح و اسیران جنگی ارائه نموده است. (حبیب نژاد، ۱۳۹۲: ۵۳۷) در آیاتی از قرآن کریم اسیر از گروه‌هایی برشمرده که مستحق دلجویی، مهربانی و نیکی است و او را در ردیف مسکین و یتیم قرار داده است.^۱

با درک مراتب فوق سوال اصلی پژوهش حاضر این است که چه نسبتی بین

۱. بنگرید به: سوره انفال آیه ۷۰؛ سوره انسان، آیه ۸-۹. نیز بنگرید به فقه جهاد ج ۲، ص ۸۳۹.

مفاد و رویکرد حقوق بین‌الملل بشردوستانه و حقوق بین‌الملل اسلامی در خصوص حقوق اسیران جنگی وجود دارد؟ به نظر می‌رسد رویکرد حقوق بشردوستانه اسلامی هم در عرصه نظر و هم در عرصه عمل بیش و پیش از حقوق بشردوستانه بین‌المللی به رعایت حقوق اسیران جنگی ملتزم می‌باشد.

۱. تعریف جنگ در اسلام و حقوق بین‌الملل

۱-۱. تعریف و مفهوم جنگ در اسلام

برای ورود به هر بحث نخست باید واژه‌های کلیدی و اصلی را تعریف کرد. با آنکه می‌دانیم و می‌پذیریم که جنگ دارای بار حقوقی خاصی است ولی باید اذعان داشت که بسیار مشکل و شاید هم غیر محتمل باشد که بتوان تعریفی آن چنان جامع و مانعی ارائه داد که دربرگیرنده تمام مولفه‌های لازم برای اوضاع و احوال مختلف باشد. لذا به گمان بسیاری هیچ تعریفی از جنگ رضایتبخش نیست و وجود حالت جنگ با توجه به شرایط مختلف تعریف خاص خود را می‌طلبد.

«حرب» یا «جنگ» در اسلام، همانگونه که صاحب «لسان العرب» و دیگران گفته اند، به معنای دشمنی و ستیزه است و با «قتال» و «مقاتله» که به معنای کشتن، ستیزه به قصد کشتن، کشتار و کشتار طرفینی است، قریب‌المعنی می‌باشد. این معنا به خودی خود، مذموم و منفور است؛ اما فرهنگ اسلامی شرایط خاصی را برای این فعل دارد که موجب تغییر مفهوم آن از «حرب» به «جهاد» یا «جهاد فی سبیل الله» یا «قتال فی سبیل الله» شده است؛ جهاد به معنای به کارگیری تمام توان موجود در جنگ است که با یک خصوصیت، دارای بار معنوی مثبت می‌شود و آن «قید فی سبیل الله» است. در حقیقت، جهاد جنگی را گویند که «در راه خدا» باشد. (احسانی فر، ۱۳۹۲: ۴۹-۵۰) با توجه به تعریف فوق می‌توان چنین بیان نمود که جهاد در اسلام (جنگ در راه خدا) واجد اصول و اهدافی متمایز از جنگ در حقوق بین‌الملل می‌باشد. به این معنا که جنگ در اسلام، دارای ویژگی‌های خاصی است که موجب تقویت اقدامات بشردوستانه می‌گردد؛ در راه خدا بودن جهاد (نساء، ۷۶) و رعایت عدالت در آن (بقره، ۱۹۰) اساسی‌ترین ویژگی‌های جنگ در اسلام است که آن را از جنگ‌های مرسوم و با انگیزه‌های مادی و انتقام‌جویانه جدا می‌کند و موجب راهبری آن در انگیزه و روش درست و انسانی می‌شود.

۱-۲. تعریف و مفهوم جنگ در حقوق بین الملل

در حقوق بین الملل، جنگ شیوه اجبار همراه با اعمال قدرت و زور است که می توان آن را از نظر حقوقی چنین تعریف نمود: «جنگ ابزار سیاست ملی، مجموعه ای عملیات و اقدامات قهرآمیز مسلحانه ای است که در چارچوب مناسبات کشورها (دو یا چند کشور) روی می دهد و موجب اجرای قواعد خاص در کل مناسبات آنان با یکدیگر و همچنین کشورهای ثالث می شود. در این جهت حداقل یکی از طرفین مخاصمه در صدد تحمیل نقطه نظرهای سیاسی خویش بر دیگری است. به این ترتیب عملیات قهرآمیز مسلحانه وسیله و هدف تحمیل اراده مهاجم می باشند (ضیایی بیگدلی، ۱۳۶۵: ۴۸). همچنین جک لووی کارشناس مطالعات جنگ هم این واژه را اینگونه تعریف کرده است: «خشونت سازمان یافته تمام عبار در بین گروههای سیاسی مشخص». گاستول بوتول جامعه شناس مشهور جنگ و صلح جامعه شناس شهیر فرانسوی و صاحب کتاب «فلسفه اجتماعی ابن خلدون» این واژه را به معنای مبارزه مسلحانه و خونین بین گروههای سازمان یافته می داند. (جمالی، ۱۳۸۲: ۲۸۴). البته حقوق بین الملل مشخص نمی کند که عملیات قهرآمیز مسلحانه باید در چه سطحی باشد تا جنگ تلقی شود؛ ولی به طور کلی، جنگ زمانی آغاز می شود که توسل موثر و واقعی با اسلحه صورت گرفته باشد و پایان قطعی جنگ هنگامی است که قطع عملیات خصمانه با انعقاد معاهده صلح میان متخاصمان برقرار شود.

۲. مطالعه تطبیقی تعریف اسیر در اسلام و حقوق بین الملل

۱-۲. تعریف اسیر در اسلام

در ادبیات حقوقی اسلام اسیر، از ریشه «اسر» به معنای به چنگ آوردن و به دست آوردن و گرفتن است. اسیر دشمنی است که در حال جنگ یا پس از جنگ گرفتار می شود (حجازی، ۱۳۹۴: ۱۰۷). گفته شده است در اسلام منظور از اسیر، فردی است از اهل دار الحرب که گرفتار مسلمین شده است (طباطبایی، ۱۳۶۰: ۳۵۷). اسیران جنگی از دیدگاه فقهای اسلام در یک تقسیم بندی کلی به دو گروه تقسیم می شوند؛ یک گروه زنان و کودکان که در اصطلاح به آنان سبی می گویند و گروه دوم مردان جنگجو و پیکارگر که در اصطلاح به آنان اسیر می گویند.

با وجود وجوه اشتراک بین تعریف اسیر در حقوق اسلام با حقوق بین‌الملل، تفاوت‌هایی نیز بین این دو وجود دارد. در حقوق بین‌الملل، اسیر به کسی اطلاق می‌شود که به هر صورت در میدان جنگ دستگیر شود؛ خواه داوطلبانه تسلیم شود و خواه به اجبار او را دستگیر کنند (روسو، ۱۳۶۹: ۱۰۳). اما در حقوق بین‌الملل اسلام، کسانی که خود را تسلیم کنند، با شرایط زیر اسیر شمرده نمی‌شوند و آزاد خواهند شد. الف: در بحبوحه جنگ و پیش از معلوم شدن سرنوشت جنگ (پیروزی مسلمین) تسلیم شده، تقاضای امان نمایند. ب: تقاضای امان آنها از سوی رهبر مسلمین یا هریک از مسلمانان با در نظر گرفتن مصالح اسلام و مسلمین پذیرفته شود (عظیمی شوشتری، ۱۳۹۲: ۱۷۲).

۲-۲. تعریف اسیر در حقوق بین‌الملل

در خصوص تعریف و مفهوم اسیر در نظام حقوق بین‌الملل بشردوستانه لاجرم می‌بایست به آخرین سند بین‌المللی جامع مرتبط با نظامات حقوق مخاصمات مسلحانه رجوع نمود. قسمت «الف» ماده ۴ کنوانسیون ۱۹۴۹ ژنو در مورد مفهوم اسیر چنین است:

- ۱- اعضای نیروهای مسلح یکی از متخاصمین و همچنین چریک‌ها و دسته‌های داوطلب که در زمره نیروهای مسلح مزبور باشند؛
- ۲- چریک‌ها و اعضای سایر دسته‌های داوطلب نهضت‌های مقاومت متعلق به یک دولت متخاصم که در داخل و یا خارج خاک خود مشغول عملیات باشند؛
- ۳- اعضای نیروهای مسلح منظم، که خود را وابسته به دولت یا مقامی معرفی نمایند که از طرف دولت دستگیرکننده به رسمیت شناخته نشده باشد؛
- ۴- کسانی که همراه نیروهای مسلح هستند بدون آنکه مستقیماً در زمره آن باشند؛ از قبیل اعضای غیرنظامی کارکنان هواپیمای جنگی، خبرنگارهای جنگی، تهیه‌کننده‌های اجناس و اعضای واحدهای کار یا خدمت که عهده دار آسایش نیروهای مسلح هستند؛
- ۵- کارکنان نیروهای بحریه بازرگانی از جمله فرماندهان، ناخدا و کارکنان هواپیمایی کشوری دولت‌های متخاصم، که به موجب این مقررات حقوق بین‌الملل از معامله مساعدتری برخوردار نیستند؛
- ۶- اهالی اراضی اشغال نشده که در موقع نزدیک شدن دشمن بدون آنکه فرصت تشکیل نیروهای منظم را داشته باشند، ارتجلاً برای مبارزه با دشمن اسلحه به دست می‌گیرند؛ مشروط به اینکه عملاً اسلحه حمل نمایند و قوانین جنگ را محترم شمارند. همانگونه که ملاحظه می‌شود در کنوانسیون فوق، در

حقیقت اسیران جنگی تعریف نشده‌اند و تنها به معرفی افرادی که از حقوق مندرج در این کنوانسیون برخوردارند اکتفا شده است.

علاوه بر این پروتکل ۱۹۷۷ الحاقی به کنوانسیون سوم ژنو ۱۹۴۹ در بند ۱ ماده ۴۳ به جای برشماری گروه‌های مختلف یک قاعده واحد ارائه داده است. به موجب این قاعده می‌توان اسیر جنگی را به شرح ذیل تعریف نمود: «تمام نیروها، تمام گروه‌ها و تمام واحدهای مسلح و سازمان یافته‌ای که تحت امر یک فرمانده مسوول رفتار افراد تحت امر خود، می‌باشند و دارای یک رژیم انتظامی داخلی هستند که باعث رعایت قواعد حقوق بین‌الملل در جنگ می‌گردند می‌توانند از وضعیت حقوقی اسیر جنگی برخوردار گردند».

۳. واکاوی مبانی قانونی و رفتاری حمایت از اسیران جنگی در اسلام و حقوق بین‌الملل در گذر تاریخ

موضوع اسیران جنگی و رفتار با آنها از قدیمی‌ترین موضوعات روابط بین‌الملل جامعه و تاریخ بشریت بوده است. اسناد تاریخی گواه گذشت روزهایی سیاه و بشر قدیم است، روزهای سیاه جنگ و خون و عصیان. در ستیزه‌هایی که دولت‌ها و قدرت‌ها به راه می‌انداختند، مردم را به عنوان دشمن مقابل یکدیگر قرار می‌دادند و هر کدام تا توان داشتند از طرف مقابل می‌کشتند. آنان در فرض پیروزی، زندگان را به اسیری می‌بردند و اسیران نیز از تیغ فاتحان در امان نبودند و در فرض حیات از هرگونه حقی محروم می‌شدند و کشتن اسیران اصل اولیه در برخورد با آنان تلقی می‌شد. (محقق داماد، ۱۳۸۳: ۹۰) نحوه برخورد با اسیران جنگی به نسبت نوع تمدن و تفکر بشری در ادوار مختلف تاریخ مراحل متفاوتی را طی کرده است. در دوران باستان و قرون میانه اسیر جنگی معنا و مفهوم امروزی را نداشت و در برخورد با او به هیچ‌روی ملاحظات انسانی و اخلاقی ملحوظ نظر قرار نمی‌گرفت. چه بسا اسیران که بر حسب رسم‌ها و سنت‌های غیرمتمدنانه زمان خود کشته می‌شدند و یا به عنوان شیء در اختیار قدرت پیروز در کارهای سخت مورد استفاده قرار می‌گرفتند و یا به عنوان برده به فروش می‌رفتند (Openheim, lauterpacht, 1965: 301)

البته در دوران کهن نیز اندک نشانه هایی از رفتار انسانی با اسیران جنگی به چشم می خورد. به عنوان مثال پادشاه حمورابی (۱۶۸۶-۱۷۲۸ قبل از میلاد مسیح) در «کد حمورابی» (Hammurabi Code) دستور داده بود اسیران جنگی در قبال اخذ فدیة آزاد شوند. کوروش کبیر نیز (در قرن هفتم قبل از میلاد) در زمینه رفتار انسانی با اسیران جنگی دستورهایی دارد. به عنوان مثال وی دستور داد مجروحین کلدانی مانند مجروحین سپاه ایران مداوا شوند. (dieter & others, 1995: 12-13) از همه مهمتر اینکه پیامبر گرامی اسلام (ص) قواعدی مترقی در این زمینه وضع کردند.^۱ به همین دلیل تاریخ صدر اسلام گزارشگر رویدادهایی است که نشان دهنده رفتار پسندیده و انسانی اسلام در قبال اسیران جنگی است. اسلام دینی است که بخش عظیم تعالیم آن در راستای تحلیل از مرتبت انسان و برای تکمیل و تعالی کرامت او اختصاص یافته است. به همین دلیل نخستین مدافع منحصر به فرد حقوق بشر و منادی آن در جهان بوده است. اسلام قرن ها به سبب حمایت از حقوق بشر مورد قهر و ستم صاحبان قدرت و ثروت بوده است و نخستین گردانندگان و حامیان آن کسانی بوده اند که از حقوق و آزادی های خود محروم بوده و به امید رسیدن به حقوق از دست رفته خود به اسلام پناه می برده اند. (پروین، ۱۳۹۵: ۱۲۵)

جامعه اسلامی در زمان رسول خدا (ص) برای نخستین بار در سال دوم هجرت و در سریه «عبدالله بن جحش» با موضوع اسارت روبرو شد (آیتی، ۱۳۷۸: ۲۵۳) جین پیکت، حقوقدان سوییسی که در تهیه کنواسیون ها و پروتکل های مزبور تلاش بسیار کرده و شروح زیادی در این زمینه نگاشته می گوید: خواستم تمام قواعد انسان دوستانه بین المللی را در قالب جمله ای جامع و فراگیر تبیین کنم. نهایت آنچه توانستم ارائه دهم این اصل است: «با دیگران آن چنان کن که مایلی با تو آنچنان کنند» (Pictet, 1966: 455, 462). جالب این است که این جمله عیناً در کلمات پیامبر اسلام (ص) آمده است: مومن نیست کسی، مگر آن که برای دیگران آن پسندد که برای خود می پسندد.

۱. به عنوان مثال در جنگ بدر اسیری از پیامبر اکرم تقاضای آزادی کرد و آن حضرت وی را به شرط اینکه در جنگ با مسلمانان شرکت نکند آزاد کرد (مستدرک ج ۱۱، ص ۱۲۰، ح ۱۲۵۸۷) و یا اینکه ایشان پس از فتح مکه تمام مردم مکه اعم از رزمنده و غیر رزمنده را عفو کردند (کافی، ج ۳، ص ۵۱۲، ح ۲ و ج ۵، ص ۱۰، ح ۲) جهت اطلاعات بیشتر نک به: محقق داماد، مصطفی، جایگاه حقوق بشردوستانه در علم سیر اسلام در بررسی تحولات اخیر بشردوستانه بین المللی: مجموعه مقالات نخستین همایش حقوق بشر دوستانه بین المللی در دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران، (دبیرخانه کمیته ملی حقوق بشردوستانه، تهران، سرسم ۱۳۸۲، ص ۸۹).

تاریخ گویای این واقعیت است که رفتار یهودیان و مخصوصاً رفتار مسیحیان با اسرای جنگی در جنگهای صلیبی، رفتاری همراه با ایداء و شکنجه بوده و حتی در بسیاری از موارد در عربستان قبل از اسلام اسرا را از دم تیغ می‌گذارند (ضیایی بیگدلی، ۱۳۶۶: ۱۷۴-۱۷۷). همچنین گروسویوس، نظر جالبی در مورد اسرا دارد: «کسی که در جنگ اسیر می‌شود حق فرار ندارد» و این نشان دهنده رواج رفتار غیر انسانی در آن دوران بود. اما در اندیشه اسلامی، اسارت جنگی یک اقدام سرکوب کننده نیست، بلکه اقدامی احتیاطی و بازدارنده تلقی می‌شود که در مورد دشمنی که سلاح خود را بر زمین گذاشته اتخاذ می‌گردد^۱ (ضیایی بیگدلی، ۱۳۶۶: ۱۶۲). تاریخ اسلام سرشار از مواردی است که بیانگر رفتار پسندیده اسلام و همراه با عطف پیامبر (ص) در قبال اسیران می‌باشد که امروزه حقوق بین‌الملل بر آن حکم می‌کند. تاریخ اسلام که به ۱۴ قرن پیش بازمی‌گردد، مملو از جریانات و رویدادهایی است که بیانگر نحوه رفتار پسندیده و انسانی اسلام در قبال جنگجویان دشمن است که به اسارت نیروهای اسلام درمی‌آمدند. ولی مبنای تاریخی حقوق بشردوستانه بین‌المللی یعنی از زمانی که رعایت یک سلسله اصول و مقررات انسانی در ایام جنگ مورد توجه دولت‌ها قرار گرفت و منجر به تنظیم و تصویب موافقت‌نامه بین دولت‌ها شد و از لحاظ حقوقی جنبه قانونی و عملی پیدا کرد، سابقه چندان طولانی ندارد و به نیمه دوم قرن نوزدهم میلادی برمی‌گردد. (موسوی، ۱۳۹۴: ۲۹۱)

«کد لیبر» مورخ ۲۴ آوریل ۱۸۶۳ دربرگیرنده نخستین تلاش مفصل جهت تهیه مقررات مربوط به حمایت از اسیران جنگی است. کمیته بین‌المللی صلیب سرخ هم پس از تاسیس در سال ۱۸۶۳ نقش مهمی در این توسعه ایفا کرد. مثلاً در مورد مسائل کلی مربوط به رفتار اسیران جنگی در نخستین کنفرانس بین‌المللی صلیب سرخ که در سال ۱۸۶۷ در پاریس برگزار شد، گزارشی ارائه گردید. سرانجام «هانری دونان» با سخنرانی خود تحت عنوان یکسان سازی شرایط اسیران جنگی در سال ۱۸۷۲ در لندن مبنای جدیدی را برای مذاکرات بین‌المللی پایه ریزی کرد. کنفرانس بروکسل مورخ ۲۷ اوت ۱۸۷۴ برای نخستین بار موجب تهیه ۱۲ ماده در مورد حمایت از اسیران جنگی در جریان مخاصمات

۲. علاوه بر این، قساوت یهود در برخورد با مخالفان، در تاریخ معروف است، تا آنجا که جرجی زیدان در تاریخ تمدن می‌نویسد: در یکی از جنگهایی که به تحریک یهودیان میان روم و ایران رخ داد، یهودیان ۸۰۰ هزار مسیحی اسیر را از ایران خریدند و همگی را مانند گوسفند سر بریدند. (ابراهیمی، ۱۳۹۱: ۵۰: ۲)

مسلحانه شد. هر چند سند نهایی کنفرانس بروکسل لازم‌الاجرا نشد ولی مبنای نخستین مقررات حمایتی مندرج در معاهدات چندجانبه لاهه در سالهای ۱۸۹۹ و ۱۹۰۷ را فراهم ساخت. (فلک، ۱۳۹۲: ۴۲۸-۴۲۹) مقررات حمایت از اسیران جنگی در معاهده ۱۹۰۷ لاهه تدوین شد که بر مبنای آن افرادی که اسیر جنگی محسوب می‌شوند؛ مشخص شده و بر اصل «رفتار انسانی» با اسیران جنگی تاکید شد. حوادث جنگ جهانی اول نشان داد، قواعد لاهه برای حمایت از اسیران جنگی کفایت نمی‌کرد. به منظور رفع این اشکال در سال ۱۹۲۱ کمیته بین‌المللی صلیب سرخ کنفرانسی را تشکیل داد که پیش‌نویس کنوانسیون مربوط به رفتار با اسیران جنگی را به تصویب رساند. این پیش‌نویس اسیران جنگی را از مقررات لاهه که حاوی قواعد جنگ بود مجزا ساخت و به عنوان مبنای بحث میان کمیته بین‌المللی صلیب سرخ و دولتهای عضو در دهه ۱۹۲۰ مورد استفاده قرار گرفت. بحث‌های مورد نظر منجر به انعقاد کنوانسیون ژنو ۱۹۲۹ در خصوص رفتار با اسیران جنگی گردید که چهل و هفت دولت در مذاکرات آن شرکت داشتند. هر چند کنوانسیون ژنو بر مقررات لاهه مبتنی بود ولی باید این کنوانسیون را سرآغاز عصری نوین برای حمایت از اسیران جنگی تلقی کرد. کنوانسیون ۱۹۲۹ ژنو اولین سندی است که در زمینه حمایت از اسیران جنگی، یک نهاد حمایتی و نظارتی ایجاد کرد.^۱ اما فجایع ناشی از جنگ جهانی دوم، ضرورت بازنگری کنوانسیون ۱۹۲۹ ژنو را نمایان ساخت. این بار نیز کمیته بین‌المللی صلیب سرخ ابتکار عمل را به دست گرفت و بین سالهای ۱۹۴۶ تا ۱۹۴۸ پیش‌نویس‌های متعددی را با نمایندگان جمعیت‌های صلیب سرخ و دول عضو کنوانسیون ۱۹۲۹ به بحث و مذاکره گذاشت.

پس از برگزاری کنفرانس صلیب سرخ در استکهلم در سال ۱۹۴۸ که طی آن پیش‌نویس کمیته بین‌المللی صلیب سرخ در خصوص تکمیل کنوانسیون، حمایت از اسیران جنگی محل بحث قرار گرفت، سوییس کنفرانس دیپلماتیک ژنو را در سال ۱۹۴۹ برگزار کرد که در آن ۶۲ دولت شرکت کردند. این کنفرانس دیپلماتیک چهار کنوانسیون ژنو مورخ ۱۲ اوت ۱۹۴۹ را به تصویب رساند. سومین کنوانسیون، مقررات کنوانسیون رفتار با اسیران جنگی مورخ ۱۹۲۹ را گسترش داده و بهبود بخشید. کنوانسیون سوم ژنو یکی از گسترده‌ترین موارد تدوین حقوق بشر دوستانه قلمداد شده است.

۱. منظور از نهاد «قدرت حامی» و اختیارات آن است که در مواد ۸۶ تا ۸۸ این کنوانسیون ذکر شده‌اند.

در این کنوانسیون که بر اساس تجارب نقض قواعد بشردوستانه کنوانسیون ۱۹۴۹ تهیه شد، قواعد بنیادین مهمی در زمینه حمایت از اسیران جنگی تدوین و گسترش یافت یا به طور کامل مورد تجدیدنظر قرار گرفت و مقررات جدیدی افزوده و مقررات پیشین با نظم و ترتیبی دیگر تنظیم شد تا اهمیت آنها افزایش یابد.

۴. مبانی قانونی رفتار انسانی با اسیران جنگی در اسلام و حقوق بین الملل

توسعه و اعمال مقررات حقوق بشردوستانه بین المللی برای حمایت از اسیران جنگی دربرگیرنده عناصر اخلاقی، نظامی و سیاسی است. رفتار انسانی با اسیران جنگی ریشه در این واقعیت دارد که رزمندگان به اسارت گرفته شده دیگر هیچ خطری برای جان افرادی که آنها را به اسارت گرفته اند یا ارتش آنها ندارند. این امر مبنای رفتار انسانی پیش‌بینی شده در مخاصمات مسلحانه با اسیران را تشکیل می‌دهد. بدین جهت از بین مسوولیت‌هایی که دولت بازداشت کننده در قبال اسیران جنگی دارد، رفتار انسانی با آنان مهمترین مسوولیت است. ممنوعیت رفتار بر خلاف شئون انسانیت مورد توافق دو نظام حقوق اسلامی و بین المللی است و ضرورت رفتار انسانی با دشمن از قواعد مسلم اسلامی است. در مورد طرز رفتار با اسرای جنگی نیز حقوق و فقه سیاسی اسلام احکامی را وضع کرده است که بر مبنای آنها با اسیر از آغاز اسارت تا پایان، بر اساس اصول و کرامت انسانی برخورد می‌شود. یکی از محققان در این زمینه می‌نویسد: «رهنمود حقوق اسلامی در زمینه طرز رفتار با اسرای جنگی، متضمن احکامی است که مفاد حقوق و عرف بین المللی مدرن هرگز به پای آن نمی‌رسد» (محقق داماد، ۱۳۸۳: ۱۵۶).

تاریخ اسلام مملو از جریانات و رویدادهایی است که بیانگر نحوه رفتار پسندیده و انسانی اسلام در قبال جنگجویان به اسارت درآمده دشمن می‌باشد. باید گفت در اسلام الگوی رفتاری با اسیران جنگی در اهداف اصلی جنگ نهفته است که جدا از اهداف عالیه اسلام نمی‌باشد. هدف اصلی اسلام گسترش و ترویج شریعت اسلام تا مرحله جهانشمولی است تا سعادت همه انسانها تامین و صلح و امنیت در سراسر گیتی ایجاد گردد.

در اسلام الگوی رفتاری با اسیران جنگی براساس آیات قرآن خصوصاً آیه ۸ سوره دهر ترسیم شده است که نمونه عملی آیه شریفه اهل بیت پیامبر اسلام (ص) هستند که بعد از سه روز روزه داشتن غذای افطار خود را با آنکه بدان نیاز وافی داشتند به اسیری

انفاق نمودند و به همین دلیل می‌توان ادعا نمود که در اسلام طرز رفتار با اسیران جنگی به نحو احسن ترسیم شده و منطبق با همان مواردی است که تازه بعد از سالها حقوق بین‌الملل در قرن بیستم بدان دست یافته است (گنجی، ۱۳۴۸، ۳۵: ۱)

در قوانین و مقررات حقوق بین‌الملل بشردوستانه نیز اصل رفتار انسانی با اسیران جنگی در اسناد مختلف مورد تاکید قرار گرفته است که در ادامه به آنها خواهیم پرداخت. در حقوق بین‌الملل تاکید بر آن است که اسیر جنگی باید همواره (At All Times) از «رفتار انسانی» برخوردار شود. اصل رفتار انسانی ابتدا در کد لیبیر «ماده ۷۶» و اعلامیه بروکسل (بند ۲ ماده ۲۳) شناسایی و سپس در مقررات لاهه (ماده ۴) تدوین شده و در ماده ۳ مشترک کنوانسیون‌های ژنو^۱ و سایر کنوانسیون‌های آن از جمله ماده ۱۳ کنوانسیون سوم منعکس و در پروتکل‌های الحاقی اول و دوم به عنوان «تضمین‌های اساسی» (Fundamental Guarantee) از آن یاد شده است. (بند ۱ ماده ۷۵ پا ۱ و بند ۱ ماده ۴ پا ۲) در مواد ۳ مشترک کنوانسیون‌های چهارگانه ی ژنو و ماده ۴۶ کنوانسیون اول ژنو و مواد ۱۲ و ۴۷ کنوانسیون دوم ژنو و مواد ۱۳ و ۱۴ و ۱۶ کنوانسیون سوم ژنو و ماده ۱۰۰ کنوانسیون چهارم و همچنین مواد ۱۰ و ۵۴ پروتکل اول؛ به علاوه مواد ۴ تا ۱۸ پروتکل دوم الحاقی، به بیان اصل رفتار انسانی و مصادیق آن به تناسب مواد و موضوعات، درباره قربانیان نیروهای دولتی یا ضد دولتی درگیر در مخاصمات مسلحانه بین‌المللی یا داخلی پرداخته شده است. البته هرچند در اسناد فوق‌الذکر تعریفی از «رفتار انسانی» ارائه نشده ولی در بعضی از اسناد بین‌المللی^۲ به آن تحت عنوان احترام به «کرامت انسانی» و منع بدرفتاری اشاره شده است^۳ (Henkaerts & others, 2005: 306)

۱. بند ۱ ماده ۳ مشترک کنوانسیون‌های ژنو، ماده ۱۲ ک ۱، ماده ۱۲ ک ۲، ماده ۱۳ ک ۳ و مواد ۵ و ۲۷ ک ۴.
 ۲. از جمله این اسناد عبارتند از بند ۱ ماده ۱۰ میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی، ماده ۵ کنوانسیون آمریکایی حقوق بشر، ماده ۵ منشور آفریقایی حقوق بشر و تفسیر عمومی شماره ۲۱ کمیته حقوق بشر و غیره.
 ۳. تصویربرداری از اسیران جنگی و پخش آن از رسانه‌های عمومی، مصاحبه و وادار کردن آن‌ها به توهین به مقامات کشور متبوعشان، رژه بردن و یا چرخاندن آنها در خیابان‌ها و معابر عمومی و به تماشا گذاشتن آنها ممنوع است و نقض اصل رفتار انسانی محسوب می‌شود (Dieter & others, 1995: 329)

۵. حق دسترسی کیفی و کمی اسیران جنگی به آب و غذا از منظر تطبیقی در اسلام و حقوق بین‌الملل

در حقوق بشردوستانه اسلامی بر امر فراهم کردن آب و غذا برای اسیران تاکید شده است. آب و غذا چه در حال حاضر و چه در گذشته، بالاخص در میدان جنگ، اساسی‌ترین نیاز جنگجویان بوده و هست. با این وصف، در آیات ۸ و ۹ سوره انسان به ماجرای اشاره شده است که در آن اهل بیت نبی اکرم (ص) در شرایطی سخت و دشوار، فقیر، مسکین و اسیر را بر خود مقدم داشتند و تنها خوراکی‌های خویش را در حالی که خود به خاطر روزه بسیار گرسنه بودند، به آنها دادند.

رفتار همراه با رافت امام علی (ع) در آخرین روزهای زندگی با قاتلش، ابن ملجم مرادی که در دست او و فرزندانش اسیر بود، حکایت از سیره محبت آمیز امامان (ع) با اسیران می‌کند. امام علی (ع) فرمود: «اطعام الاسیر و الاحسان الیه حق واجب» (وسائل الشیعه، باب ۲۳، حدیث ۳)^۱ «غذای کافی دادن به اسیر و نیکی کردن به او، از حقوق واجب است که اسیر دارد». از امام جعفر صادق (ع) نقل شده است که: غذا دادن اسیر حقی است بر گردن کسی که او را اسیر کرده، هرچند بخواهد فردا او را بکشد. همانا شایسته است غذا و آب داده شود و در سایه نگهداری گردد و با او به مدارا رفتار شود. خواه کافر باشد و یا غیر کافر. (میرشریفی، ۱۳۹۵: ۴۶۶) علاوه بر این‌ها مسلمانان در جنگ بدر بسیار به اسرا احترام می‌گذاشتند و حتی به آن‌ها رطب و نان تازه می‌دادند. فردی به نام ابو عزیز بن عمیر که در همین جنگ اسیر شده بود، می‌گوید: «وقتی از بدر مرا به سوی مدینه می‌آوردند، همراه گروهی از انصار بودم. چون به غذا می‌نشستند، نان را به من می‌دادند و خودشان خرما می‌خوردند (ارزش نان به دلیل کمبود گندم در مدینه برای مسلمانان در آن زمان بیشتر بود) و این به سبب سفارشی بود که پیامبر (ص) در مورد اسیران کرده بود» (عظیمی شوشتری، ۱۳۹۲: ۱۷۵)

علاوه بر اسلام در نظام حقوقی بین‌الملل نیز بر حق آب و غذای اسیران جنگی تاکید شده است چرا که وظیفه تامین خوراک و پوشاک اسرای جنگی از اصول دیرپای حقوق بین‌المللی عرفی است که در کد لیبر-Lieber Code-

۱. وسائل الشیعه، باب ۲۳، حدیث ۳.

اعلامیه بروکسل و دستورالعمل آکسفورد مورد تایید قرار گرفته است.^۱ این موضوع در دستورالعمل لاهه نیز تدوین گردیده است و هم اکنون به موجب کنوانسیون سوم ژنو قابل اعمال است.^۲ در کنوانسیون چهارم ژنو، مفاد این قاعده نسبت به غیرنظامیانی که در نتیجه درگیری‌های مسلحانه آزادی آنان سلب گردیده نیز قابل اعمال است.^۳ (هنکرتز، دوسالد بک، ۱۳۸۷: ۶۱۶-۶۱۷) برپایه ماده ۲۶ کنوانسیون سوم تامین غذا و آب شرب کافی به این مفهوم است که ضمن رعایت عادات غذایی اسیران جنگی، آنان نباید دچار سوء تغذیه، افت وزن و یا بیماری شوند. گرسنگی دادن اسیران جنگی به هردلیل یا هر انگیزه‌ای ممنوع است.^۴ در صورتی که «قدرت اسیرگیرنده» توان تامین مواد غذایی اسیران جنگی را نداشته باشد، یا باید آنان را آزاد کرده و یا به دولت ثالث منتقل کند. (Dieter & others, 1995: 351) گرسنگی دادن اسیران جنگی به منظور مجازات فردی یا دست جمعی در پاراگراف ۶ ماده ۲۶ منع شده است. از سوی دیگر ماده ۸۹ کنوانسیون سوم نیز مقرر می‌دارد تنبیه‌های انضباطی نباید به گونه‌ای بر جیره غذایی اسیران جنگی تاثیر بگذارد که سلامتی آنان به مخاطره بیافتد. در ضمن به منظور حفظ سلامتی اسیران جنگی و تامین سایر مایحتاج آنان ماده ۲۸ کنوانسیون ایجاد فروشگاه در تمام بازداشتگاه‌ها را پیش بینی کرده است.

۶. حق بر عبادت اسیران جنگی در اسلام و حقوق بین الملل

یکی از موضوعاتی که در سلامت روحی اسیران جنگی موثر است، آزادی دادن به آنها در انجام فرایض دینی می‌باشد. حق احترام به اعتقادات دینی و فردی اشخاص، برخلاف آشکارسازی و ابراز آن عقاید مشمول هیچ‌گونه محدودیتی نیست. در حقوق اسلامی مواردی چون اعطای تسهیلات و امکانات لازم برای انجام مراسم و تشریفات مذهبی در صورتی که جنبه تبلیغی نداشته باشد و تنها در میان اسیران هم‌کیش انجام

۱. کد لیبر- Lieber Code- ماده ۷۶ (مندرج در جلد دوم، فصل ۳۷، شماره ۹)، اعلامیه بروکسل، ماده ۲۷.

۲. دستورالعمل لاهه، ماده ۷، کنوانسیون سوم ژنو ماده ۲۵-۳۲ و ماده ۱۲۵.

۳. کنوانسیون چهارم ژنو، مواد ۷۶، ۸۵، ۸۷ و ۸۹-۹۲ و ماده ۱۴۲.

۴. تاریخ گویای این است که در جریان جنگ اقیانوس آرام، سربازانی که به اسارت ارتش ژاپن درآمده بودند، به دلیل کمبود آب و غذا و نیز مکانی برای استراحت دچار سوء تغذیه و مبتلا به بیماری‌هایی مانند اسهال خونی و مالاریا شدند (kyoichi, 2008: 47).

پذیرد، می‌تواند قابل قبول باشد. همچنان که در مورد اهل ذمه، انجام مراسم مذهبی به رسمیت شناخته شده است. همچنین داشتن عقاید مخالف، تدین به ادیان دیگر غیر از اسلام و گرایش‌های سیاسی انحرافی و نظایر آن هم که به فکر و عقیده اسیر مربوط است، مانع از برخورداری اسیر از حقوق شناخته شده وی نخواهد بود (عمید زنجانی، ۱۳۸۵، ۲۰۶: ۶). در سیره پیامبر اکرم (ص) نیز بر این حق تصریح شده است. ایشان با حلول ماه رمضان اسیران جنگی را آزاد می‌کرد. در روایات آمده است: «کان رسول الله (ص) اذا دخل شهر رمضان اطلق کل اسیر» «رسول خدا (ص) با حلول ماه رمضان تمامی اسیران جنگی را آزاد می‌کرد». این روایت هم در منابع شیعی، مانند مناقب^۱ و هم منابع اهل سنت^۲ آمده است. (رحمانی، ۱۳۹۲: ۲۵۵)

لزوم رعایت احترام به اعتقادات و مناسک مذهبی اشخاصی که در سرزمینهای اشغالی حضور دارند، در کد لیبر - Lieber Code - اعلامیه بروکسل و دستورالعمل آکسفورد نیز مورد شناسایی قرار گرفته است.^۳ این الزام در مقررات لاهه به رشته تدوین درآمد.^۴ این تعهد نسبت به تمامی اشخاص مورد حمایت کنوانسیون چهارم ژنو تسری می‌یابد.^۵ کنوانسیون‌های ژنو در یکسری قواعد مشروح ناظر بر مراسم کفن و دفن، سوزاندن اجساد، فعالیت‌های مذهبی اسرای جنگی و اشخاص محبوس و آموزش کودکان یتیم یا کودکانی که از والدین خود جدا افتاده‌اند، مقرر می‌دارند که احترام به مذاهب و مناسک دینی بایستی به اجرا درآورده شود.^۶ لزوم رعایت احترام به اعتقادات و مناسک

۱. مناقب شهر آشوب، ج ۱، ص ۷۲.

۲. نیل الاوکار، ج ۸، صص ۱۴۰ و ۱۴۸.

۳. کد لیبر Lieber Code، ماده ۳۷، اعلامیه بروکسل، ماده ۳۸؛ دستورالعمل آکسفورد، ماده ۴۹.

۴. مقررات لاهه، ماده ۴۶.

۵. کنوانسیون چهارم ژنو ماده ۲۷، بند اول، ماده ۳۸، بند سوم و ماده ۵۸.

۶. کنوانسیون اول ژنو، ماده ۱۷، بند سوم (در صورت امکان، دفن میت بر طبق شعائر مذهبی که بدان تعلق دارند)؛ کنوانسیون سوم ژنو مواد ۳۴-۳۶ (فعالیت‌های مذهبی اسرای جنگی)، ماده ۱۲۰، بند چهارم (در صورت امکان دفن اسرای جنگی متوفی بر طبق شعائر مذهبی که بدان تعلق دارند) و بند پنجم (سوزاندن اجساد اسرای جنگی متوفی براساس مذهب متوفی)؛ کنوانسیون چهارم ژنو، ماده ۵۰ بند سوم (در صورت امکان، آموزش کودکانی که در اثر جنگ یتیم شده یا از والدین خود جدا افتاده‌اند توسط اشخاصی از مذهب خودشان)، ماده ۷۶، بند سوم (کمک روحی برای اشخاص بازداشت شده در مناطق اشغالی)، ماده ۸۶ (مراسم مذهبی برای افراد محبوس)، ماده ۹۳ (فعالیت‌های مذهبی افراد محبوس) و ماده ۱۳۰، بند اول (در صورت امکان دفن محبوسین متوفی بر طبق شعائر مذهبی که بدان تعلق دارند) و بند دوم (سوزاندن اجساد محبوسین بر طبق شعائر مذهبی متوفی).

مذهبی در پروتکل‌های الحاقی ۱ و ۲ نیز به عنوان تضمین اساسی برای غیر نظامیان و افراد خارج از صحنه نبرد مورد شناسایی قرار گرفته است.^۱

البته ابراز اعتقادات شخصی، انجام فرایض مذهبی و دستیابی به کمک‌های معنوی ممکن است منوط به رعایت برخی مقررات متعارف و منطقی باشد. ماده ۱۸ مقررات لاهه و ماده ۳۴ کنوانسیون سوم ژنو مقرر می‌دارند که اسرای جنگی در انجام فرایض مذهبی خود آزاد هستند، مشروط بر آنکه این امر خللی در مقررات نظامی راجع به نظم و انضباط ایجاد نکند.^۲ هر چند انجام مراسم مذهبی تنها تابع مقررات انضباطی مقرر شده توسط فرماندهان است. ولی از یک طرف مقررات دولت بازداشت کننده نمی‌تواند انجام مراسم مذهبی را غیرممکن سازد و یا به طور کلی آن را منع کند و از طرف دیگر اسیران جنگی هم حق ندارند با اجرای مراسم مذهبی و دینی خود، در نظم اردوگاه اختلال ایجاد کنند. بلکه باید بین حفظ نظم بازداشتگاه و انجام فرایض مذهبی، نوعی آشتی برقرار شود. علاوه بر این، ماده ۳۵ کنوانسیون سوم به روحانیون دینی در تکمیل آزادی عبادت اسیران اجازه فعالیت می‌دهد.

۷. مطالعه تطبیقی اسکان اسیران جنگی در اسلام و حقوق بین‌الملل

از جمله حقوق اسیران جنگی بر اساس روایات پیشوایان دینی (ع)، در اسلام در نظر گرفتن مسکن است. چنان که رسول خدا اجازه نداد تا اسرای بنی قریظه را که محکوم به قتل بودند، در گرمای آفتاب روز تابستان نگهدارند.^۳ (وهبه الزحیلی، ۱۴۱۲: ۴۰۵) همچنین در روایت سلیمان بن خالد آمده که پیامبر (ص) فرمود: «خوردنی و آشامیدنی و سایه بان باید برای اسیر فراهم گردد» (احمدی میانجی، ۱۴۱۱: ۲۱۷). مقصود از سایه بان همان مسکن مناسب است. امام صادق (ع) فرموده اند: «اسیر را باید از گرما به سایه جای داد و با او به نرم خویی رفتار کرد» (کلینی، ۱۴۰۷: ۳۵: ۵) مطابق موازین حقوق بین‌الملل بشردوستانه نیز «قدرت اسیرگیرنده» می‌تواند

۱. پروتکل الحاقی ۱، ماده ۱۷۵ (مصوب به اجماع) (مندرج در کتاب ۲، فصل ۳۲، شماره ۳۸۲۶)؛ پروتکل الحاقی ۲، ماده ۱۴ (مصوب به اجماع).

۲. مقررات لاهه، ماده ۱۸، کنوانسیون سوم ژنو، ماده ۳۴.

۳. آثار الحرب، ص ۴۰۵.

اسیران جنگی را بازداشت نماید (آنان رادر بازداشتگاههایی بدین منظور اسکان داده و از بازداشتگاه نگهبانی دهد). اما چنین بازداشتگاههایی نباید در مناطق فاقد شرایط بهداشتی و یا خطرناک ایجاد شوند (مواد ۱۹ و ۲۱ ک ۳) با توجه به مواد ۲۲ و ۲۹ کنوانسیون سوم که به شرط بازداشتگاه و موقعیت جغرافیایی آن می‌پردازد ایجاد بازداشتگاه‌های اسیران جنگی در مناطق خشک و کویری که فاقد آب آشامیدنی کافی است و تامین حداقل شرایط بهداشتی آن امکانپذیر نیست، مجاز نمی‌باشد. به علاوه تا آنجا که امکان دارد شرایط اسکان اسیران جنگی لازم است با عادات آنان منطبق بوده و برایشان سخت و طاقت فرسا نباشد. بازداشتگاه باید از لحاظ نور و رطوبت مناسب بوده و دارای وسایل اطفاء حریق و پناهگاه‌هایی به منظور مقابله با حمله هوایی باشد. همچنین مطابق ماده ۲۵ کنوانسیون سوم ژنو وضع مسکن اسیران جنگی باید به خوبی وضع مسکن نیروهای کشور بازداشت کننده که در همان ناحیه اقامت دارند باشند. در وضع مسکن اسیران جنگی باید اخلاق و عادات آنان را مورد رعایت قرارداد و در هیچ حالی نباید وضع مسکن مضر به سلامت آنان باشد.

۸. کار اسیران جنگی از منظر اسلام و حقوق بین‌الملل؛ حق یا تکلیف؟

در جاهلیت، اسیران جنگی در معرض انواع شکنجه، قتل، قطع عضو و بیگاری قرار می‌گرفتند و حتی گاهی در بارگاه خدایان قربانی می‌شدند (احمدی، ۱۴۱۱: ۱۱۶)؛ اما در اسلام نمی‌توان از اسیر بیگاری کشید. اسیر جنگی از نقطه نظر حق دریافت مزد و نحوه اشتغال، حکم خاصی ندارد و مشمول مقررات عمومی حقوق کار در اسلام است. بی‌شک بیگاری کشیدن از اسیران و وادار کردن آنان به کارهای اجباری، حتی با پرداخت دستمزد نمی‌تواند مصداق احسان باشد که در قرآن و سنت بر انجام آن در حق اسیران تاکید شده است (عمید زنجانی، ۱۳۸۵، ۲۰۰: ۶) بیگاری از مصادیق بارز بی‌احترامی به شخصیت و کرامت انسانی است و مخالف توصیه معصومین (علیهم السلام) از جمله پیامبر اکرم (ص) است که فرمودند «استوصو بالاسری خیرا». پیامبر در جریان فتح فدک، اسیران را به خدمت در باغ‌ها مشغول کرد و دستور داد چیزی از محصولات باغ‌ها به عنوان دستمزد به اسیران پرداخت شود (استرآبادی، ۱۳۷۴: ۲۷۱) بر همین اساس فقها نیز فتوا داده‌اند که مسلمانان نمی‌توانند در پرداخت اجرت، به کارگران اسیر کوتاهی و خیانت کنند (احمدی میانجی، ۱۴۱۱: ۲۱۸).

علاوه بر اسلام در نظام حقوق بین الملل بشردوستانه نیز حقوق کار اسیران جنگی مورد شناسایی قرار گرفته است. حضور تعداد زیادی اسیر جنگی برای مدت طولانی در اردوگاهها و جلوگیری از فرتوت شدن و حفظ آنها در وضعیت مناسب جسمی و روحی، زمینه کارکردن آنها را فراهم می‌سازد. بنابراین بر طبق کنوانسیون ژنو، قدرت بازداشت کننده می‌تواند از اسیران جهت انجام برخی کارهای غیرنظامی استفاده کنند.^۱ این کنوانسیون در مورد افسران ارشد استثنایی دارد. طبق ماده ۴۹، افسران ارشد تنها می‌توانند کارهای نظارتی^۲ انجام دهند و از انجام کارهای اجباری معاف‌اند. همچنین اسیران نباید مجبور به کارکردن به مدتی زاید بر ساعات کار روزانه یا مراحل طولانی تر از حداکثر آنچه که برای کارگزاران محلی مقرر گردیده، شوند و باید از روزی یک ساعت استراحت، یک روز تعطیل در هفته و ۸ روز پیاپی تعطیل در هر سال برخوردار گردند.^۳ باید مزد مناسبی در برابر کار خود دریافت نمایند.^۴ از دیگر سو حق «قدرت اسیرگیرنده» در بهره‌برداری از نیروی کار اسیران جنگی نامحدود نیست. این حق تنها با در نظر گرفتن سن، جنس، درجه، توانمندی و استعدادهای اسیران جنگی در زمینه‌های غیر مرتبط با فعالیت‌های نظامی قابل اعمال است و و تنها در زمینه کارهای مرتبط با حفظ و نگهداری بازداشتگاه، کشاورزی، خدمات عمومی، صنایع غیرمرتبط با فعالیت‌های نظامی، فعالیت‌های ساختمانی و حمل و نقل و بارگیری که جنبه نظامی نداشته باشد، فعالیت‌های یازرگانی، هنری، خدمات خانگی و مانند آن قابل اعمال است (مواد ۴۹-۵۱ ک ۳). همچنین اشتغال اسیران جنگی در صنایع فولاد، ماشین سازی و شیمیایی تحت هر شرایطی ممنوع است.^۵

نهایتاً اینکه وادار کردن اسیران جنگی به انجام کارهای مرتبط با فعالیت‌های

۱. بند ۱ ماده ۴۹ و ۵۰ کنوانسیون سوم ژنو.

۲. منظور از کارهای نظارتی (supervisory) کارهای غیر یدی است.

۳. ماده ۵۳ کنوانسیون سوم ژنو.

۴. ممنوعیت بردگی در کد لیبیر (ماده ۴۲، ۲۳ و ۵۸۹ تصریح شده است. این ممنوعیت در مقررات لاهه و کنوانسیون ژنو و پروتکل اول الحاقی بیان نشده است، ولی با توجه به قواعد و مقررات مختلف حاکم بر کار اسیران جنگی، این ممنوعیت قابل استنباط است. البته ممنوعیت بردگی و تجارت برده در تمام اشکال آن در ماده ۴ پروتکل دوم الحاقی ذکر و ضمانت اساسی شمرده شده است. در منشور نورنبرگ نیز این اقدام جنایت علیه بشریت قلمداد شد. در ماده ۶ و ماده ۷ (C) (I) اساسنامه دیوان بین المللی کیفری نیز جنایت علیه شریعت محسوب شده است.

۵. علت این ممنوعیت آن است که معمولاً این صنایع در طول جنگ در راستای فعالیت‌های نظامی قرار گرفته و در زمره اهداف نظامی طرف مقابل محسوب می‌شوند.

نظامی(ماده ۵۰) و یا کارهایی خطرناک(خنثی سازی مین) و تحقیرآمیز باشد ممنوع است(ماده ۵۲). مگر اینکه اسیران جنگی خود داوطلب انجام چنین کارهایی باشند(در هر صورت استفاده از اسیران جنگی در فعالیت‌های خطرناکی مانند مین رویی ممنوع است^۱).

۹. مطالعه تطبیقی حق بر معالجه و بهداشت در اسلام و حقوق بین‌الملل

از سفارش و توصیه‌های مکرر در رابطه با مراعات حال اسیران که از پیشوایان معصوم بیان شده نحوه برخورد با اسرای مجروح است که نیاز بیشتری به مراعات و احسان دارند. از این جهت، در صورت مجروح یا مریض بودن اسیر که نیازمند معالجه باشد، باید در حد امکان کوشش نمود و امکان معالجه را فراهم کرد. چنان که امیر مومنان علیه السلام دستور داده چهل نفر از خوارج را که مجروح شده بودند، به کوفه آورده و مداوا کنند. سپس ایشان فرمود «به هر جا که می‌خواهید بروید». (دریس، ۱۳۹۵: ۸۱) (به این جهت که امکان مداوا نبوده و خویشان مجروحان بهتر می‌توانستند نسبت به معالجه آنها اقدام کنند). همچنین برخی از فقها، براساس اصل کلی احسان و اکرام به اسیران معتقدند: اگر اسیر زخمی باشد، به مقتضای این که احسان حق واجبی برای اسیر است، بایستی درمان گردد. مخصوصاً اگر اسیر مسلمان بوده و جزو باغیان و شورشیان باشد (احمدی میانجی، ۱۴۱۱: ۲۳۴).

در حقوق بین‌الملل بشردوستانه نیز قدرت بازداشت کننده ملزم به اجرای اقدامات ضروری بهداشتی است، مطابق ماده ۱۵ کنوانسیون سوم ژنو دولت بازداشت کننده اسیران جنگی، مکلف است نگاهداری آنان را به رایگان فراهم آورد و معالجه طبی را که وضع مزاجی آنها اقتضا دارد مجاناً تامین کند.^۲ در ماده ۲۰ کنوانسیون سوم ژنو نیز بر لزوم رعایت اقدامات بهداشتی لازم به منظور تامین نظافت و سلامت بازداشتگاهها و جلوگیری از بیماری‌های واگیردار تصریح شده است.

۱. هدف از استقلال نیروی کار اسیران جنگی، حفظ سلامت و توانایی‌های جسمی آنان است و نه منافع اقتصادی قدرت اسیرکننده. البته می‌توان گفت حداقل در سطحی که هزینه نگهداری اسرا تامین شود، برای دولت اسیرکننده منافع اقتصادی نیز مطرح است.
۳. ماده ۱۵ کنوانسیون سوم ژنو.

درواقع انجام امور مربوط به اقدامات بهداشتی و تامین نظافت و سلامت بازداشتگاه‌ها و درمان اسیران در مواد ۲۹ تا ۳۲ کنوانسیون سوم ژنو، برعهده دولت بازداشت کننده قرار داده شده است.^۱

۱. از جمله تامین و نگهداری توالت‌های تمیز، حمام و دوش، به علاوه هر اردوگاه باید دارای یک درمانگاه باشد که در آن رژیم غذایی رعایت و مراقبت‌های ویژه به عمل آید. وسایل عمل باید در آنجا مهیا باشد، اسیران جنگی نباید از مراجعه به پزشک برای معاینات پزشکی بازداشته شوند. معاینات پزشکی باید دست کم ماهی یکبار به عمل آید.

برآمد

با مطالعه تاریخ در می‌یابیم که جنگ، خشونت و خونریزی واقعیت اجتناب ناپذیر حیات بشری بوده و تلاش‌های مصلحان برای مقابله با این پدیده مخرب و تهدیدگر حیات و شان انسانی، در عمل به نتیجه نرسیده و نتوانسته است جنگ را منتفی کند. اسلام به صورت خاص یکی از عوامل شکل‌گیری و پیدایش مفاهیمی مثل حقوق بشر و حتی مفاهیمی مثل حقوق بشردوستانه در سال‌های بعد از آن بوده است. بنابراین اسلام نه تنها خودش امروز این قابلیت را دارد که با مراجعه به آن بتوانیم در زمینه حقوق بشر یا حقوق بشردوستانه مطالبی را عرضه کنیم، بلکه به لحاظ تاریخی به عنوان یک پدیده خارجی یکی از عوامل پیدایش این مفاهیم در بین بشر بوده است. بسیاری از مفاهیم متعالی، بلکه همه مفاهیم متعالی در جامعه بشری به نحوی از انحاء ریشه در ادیان الهی دارد؛ به طور مثال یکی از دستاوردهای دوران جدید که بر آن تاکید داریم و از آن به جامعه مدنی تعبیر می‌کنیم با فرض این که مقصود ما از جامعه مدنی جامعه مبتنی بر قانون باشد، همان امری است که در واقع منادی اصلی آن انبیاء و ادیان الهی بودند و به شکل کامل در اسلام آمده است.

شیوه انسانی و بشردوستانه اسلام، تاثیر زیادی بر امور مربوط به منازعات مسلحانه گذارد و نقش تعیین‌کننده‌ای در شکل‌گیری و صورت‌بندی حقوق مدرن مربوط به جنگ ایفا کرد. با آمدن اسلام، ضرورت و نیاز با مفاهیمی چون انسانیت و فتوت تعدیل گردید، و ضرورت برای اولین بار تابع و مقید به محدودیت‌های بسیار گسترده شد. اگر امروزه این قوانین برای حفظ کرامت انسانی و رعایت حقوق بشر در مورد اسیران جنگی مورد تاکید قرار گرفته، قطعاً شارع مقدس اسلام در دوران حکومت خود در مدینه، همان اصول و قواعد را پیاده کرده و حقوق اساسی بشر را در مورد اسیران جنگی رعایت فرموده است.

ریشه‌های قواعد و مقررات حقوق جنگ، به طور عام، و حقوق بشردوستانه و حقوق حمایت از افراد تحت حمایت به طور خاص، کاملاً در دستورات و تعالیم اسلامی وجود دارد و نظر بعضی از صاحب‌نظران که این گونه قوانین را متخذ از حقوق اسلامی می‌دانند، چندان اغراق‌آمیز به نظر نمی‌رسد. چرا که ادیان الهی همواره بر مراعات حقوق بشردوستانه در جریان مخاصمات مسلحانه تاکید داشته‌اند و در نهایت این قواعد

در مجموعه ای از اسناد و معاهدات بین‌المللی گردهم آمدند تا شالوده نظام بین‌المللی حقوق بشر دوستانه را بنیان نهد. بنابراین، باید گفت که حقوق بین‌المللی بشر دوستانه در واقع همان عرف‌ها و قواعد رفتاری مورد تایید ملل و ادیان الهی است که به شیوه‌ای امروزی در پاره‌ای از اسناد بین‌المللی و به ویژه کنوانسیون‌های چهارگانه ژنو (۱۹۴۹) و پروتکل‌های الحاقی آنها گردآوری و تدوین شده است.

دانشمندان غربی از جمله اپنهایم به خلاء غیر قابل توجیه هزار ساله بین دوره رومی تا انتشار کتاب «حقوق جنگ و صلح» گروسوس پدر حقوق بین‌الملل توجه کرده و با بررسی جایگاه اسلام در شکل‌گیری حقوق بین‌الملل و نفوذ مفاهیم حقوق اسلامی، موفق به شناسایی حلقه مفقوده تاریخ توسعه حقوق بین‌الملل و تاثیر انکارناپذیر حقوق اسلامی بر حقوق بین‌الملل معاصر شده است. هرچند بلافاصله باید اذعان کرد که با وجود این شناسایی و تاثیر آن بر آثار به جامانده از دانشمندان مسلمان، متأسفانه بی‌اطلاعی جامعه حقوقدانان مسلمان وعدم پردازش مناسب مطلب از سوی آنان سبب شد که در نگاهی خوشبینانه، نقش اسلام در شکل‌گیری حقوق بین‌الملل به ویژه حقوق مربوط به جنگ و صلح و یا به تعبیر امروزی، حقوق بشر دوستانه به سهو نادیده گرفته شود. در حالی که پیامبر اکرم (ص) نخستین شخصیتی در دنیا است که مقررات و قوانین عادلانه جنگ را به طور جامع و کامل بیان و خود حضرتش در نبردهای صدر اسلام رعایت کرد و برای اسیران حق حیات و زندگی را به رسمیت شناخت.

در مجموع از بررسی تطبیقی حقوق بشر دوستانه اسلامی و کنوانسیون‌های چهارگانه ژنو ۱۹۴۹ میلادی و پروتکل‌های ۱۹۷۷ میلادی الحاقی به آنها در می‌یابیم که از نظر تاریخی، قدمت این اقدامات و توصیه‌های ائمه معصومین در خصوص رعایت حقوق اسیران جنگی به قرن‌ها پیش برمی‌گردد که همراه با ضمانت‌های اجرایی موثر از سوی خود پیامبر (ص) و ائمه اطهار (ع) نظارت می‌شد. نهایتاً اینکه مطالعه و دقت در آداب جنگ در اسلام، این حقیقت را آشکار می‌کند که آنچه امروزه در نظام حقوق بین‌المللی مورد تاکید قرار گرفته، چهارده قرن پیش‌تر در متن تعالیم اسلام وجود داشته است. اهمیت این امر مخصوصاً از این جهت است که در آن روزگار، نه نامی از حقوق بشر دوستانه-قواعد مربوط به رعایت حقوق بشر در زمان جنگ- در میان بود و نه محتوای آن مورد نظر.

منابع الف) فارسی کتب

۱. ابراهیمی، محمد حسین (۱۳۹۱). *اسلام و حقوق بین الملل عمومی*، تهران، سمت، چاپ دوم، جلد دوم.
۲. ابن کثیر، اسماعیل بن عمر (بی تا). *البدایه و النهایه*، بیروت، دارالفکر.
۳. احمدی میانجی، علی (۱۴۱۱ق). *الاسیر فی الاسلام*، قم، دفتر انتشارات اسلامی و وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
۴. استرآبادی، احمد بن تاج الدین (۱۳۷۴). *آثار احمدی (تاریخ زندگانی پیامبر اسلام (ص) و ائمه اطهار (ع))*، تهران، میراث مکتوب.
۵. آیتی، محمد ابراهیم (۱۳۷۸ ش). *تاریخ پیامبر اسلام (ص)*، تهران، دانشگاه تهران.
۶. پروین، خیر الله (۱۳۹۵). *حقوق بشر از نظر تا عمل*، تهران، میزان، چاپ اول.
۸. جمالی، حسین (۱۳۸۲). *تاریخ و اصول روابط بین الملل*، مرکز تحقیقات اسلامی.
۹. حجازی، محمد علی (۱۳۹۴). *حقوق اسیران جنگی*، چاپ دوم، تهران، میزان.
۱۰. داعی، علی (۱۳۸۷). *حقوق اسیران جنگی در حقوق بین الملل بشر دوستانه*، تهران، پیام آزادگان، چاپ اول.
۱۱. روسو، شارل (۱۳۶۹). *حقوق مخاصمات مسلحانه*، ترجمه سید علی هنجنی، تهران، دفتر خدمات حقوق بین المللی.
۱۲. طباطبایی، محمد حسین (۱۳۶۰). *تفسیر المیزان*، ترجمه سید باقر موسوی همدانی، تهران: محمد، جلد ۳۱.
۱۳. عظیمی شوشتری، عباسعلی (۱۳۹۲). *حقوق بین الملل اسلام*، تهران، دادگستر.
۱۴. عمید زنجانی، عباسعلی (۱۳۸۵). *فقه سیاسی*، تهران، امیر کبیر، جلد ششم.
۱۵. فلک، دیترا (۱۳۹۲). *حقوق بشر دوستانه در مخاصمات مسلحانه*، مترجم دکتر زمانی و دیگران، تهران، شهر دانش، چاپ سوم.
۱۶. کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷). *الکافی*، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
۱۷. گنجی، منوچهر (۱۳۴۸). *حقوق بین المللی عمومی*، تهران، جلد اول.

۱۸. محقق داماد، سید مصطفی (۱۳۸۳). *حقوق بشردوستانه بین المللی*، رهیافت اسلامی، تهران، مرکز نشر علوم اسلامی، چاپ اول.
۱۹. موسوی، سید فضل الله (۱۳۹۴). *حقوق بشردوستانه در اسلام و حقوق بین الملل*، تهران، دادگستر، چاپ اول.
۲۰. میر شریفی، سید علی (۱۳۹۵). *سرنوشت اسیر در اسلام بررسی تاریخی فقهی*، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، چاپ اول.
۲۱. وهبه الزحیلی (۱۴۱۲ ه.ق). *آثار الحرب فی الفقه الاسلامی*، دمشق، دارالفکر، چاپ چهارم.
۲۲. هنکرتز، ژان ماری، دوسوالدبک، لوییس (۱۳۸۷). *حقوق بین الملل بشردوستانه عرفی*، ترجمه دفتر امور بین الملل قوه قضاییه جمهوری اسلامی ایران و کمیته بین المللی صلیب سرخ، تهران، مجد.

مقالات

۲۳. احسانی فر، مهدی (۱۳۹۲). *جنگ در فرهنگ اسلامی، در: اسلام و حقوق بین الملل بشردوستانه*، مرکز مطالعات تطبیقی اسلام و حقوق بین الملل بشردوستانه، مرکز مطالعات تطبیقی اسلام و حقوق بشردوستانه بین الملل، صفحات ۴۴-۶۲.
۲۴. حبیب نژاد، سید احمد (۱۳۹۲). *حقوق اسیران جنگی در پرتو آموزه های اسلامی با تطبیق بر کنوانسیون سوم ژنو*، مجموعه مقالات اسلام و حقوق بین الملل بشردوستانه، مرکز مطالعات تطبیقی اسلام و حقوق بشردوستانه بین المللی، تهران: میزان، صفحات ۵۳۶-۵۵۴.
۲۵. رحمانی، محمد (۱۳۹۲). *نقش اصول و قواعد اسلامی در توسعه حقوق بشر دوستانه، در: اسلام و حقوق بین الملل بشردوستانه*، مرکز مطالعات تطبیقی اسلام و حقوق بین الملل بشردوستانه، مرکز مطالعات تطبیقی اسلام و حقوق بشردوستانه بین المللی، صفحات ۲۳۲-۲۵۶.
۲۶. ضیایی بیگدلی، محمدرضا (۱۳۶۵). *«گش اجمالی به حقوق جنگ»*، مجله حقوقی، شماره ششم، تابستان، صفحات ۴۷-۸۸.
۲۷. ضیایی بیگدلی، محمدرضا (۱۳۶۶). *«حقوق جنگ و رفتار با اسیران جنگی»*، مجله حقوقی، شماره هشتم، صفحات ۱۵۷-۱۸۲.

۲۸. قائدان، اصغر، شریفی طراز کوهی، حسین و سمیه باقری، (۱۳۹۳)، *قواعد حقوق جنگ در اندیشه فقهای شیعه و مقایسه آن با قوانین حقوق بشردوستانه در عصر حاضر*، فقه و مبانی حقوق اسلامی، دوره ۴۷، شماره ۲، صفحات ۲۷۷-۳۰۲.

۲۹. موسوی، زوار جلالی. (۱۳۹۵)، *بررسی تطبیقی حقوق بشردوستانه اسلامی با کنوانسیون‌های چهارگانه ۱۹۴۹ ژنو؛ با تأکید بر رفتار با اسرای جنگی*، نشریه مطالعات حقوق تطبیقی، دوره ۷، شماره ۲، صفحات ۷۵۳-۷۸۳.

پایان نامه

۳۰. دریس، حامد (۱۳۹۵). *مقایسه حقوق اسیر در فقه ل سنت و وهابیت*، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشکده اصول الدین قم، گروه فقه حقوق اسلامی.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی